

برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی و آثار سوء آن

معصومه درویشی^۱

چکیده

تربیت اسلامی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی شکل‌دهی شخصیت و رفتار انسان‌ها در جوامع اسلامی، گاهی با برداشت‌های نادرست مواجه شده که منجر به انحراف در اهداف تربیتی می‌شود. این تحقیق با هدف شناسایی برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی و تحلیل آثار سوء آن‌ها بر فرد و جامعه انجام شده است. ضرورت این پژوهش به دلیل تأثیرات منفی این برداشت‌ها بر انسجام اجتماعی، اخلاقیات فردی و توسعه فرهنگی جوامع اسلامی است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و با بررسی متون دینی، تفاسیر و منابع علمی معتبر، به تحلیل داده‌ها پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برداشت‌های نادرست مانند تأکید صرف بر ظواهر دینی، نادیده گرفتن بعد عقلانی تربیت، تفسیرهای سطحی از متون دینی و ترویج تعصب، منجر به ترویج تعصب، کاهش خلاقیت اخلاقی و تضعیف روحیه نقادی در افراد می‌شود. این انحرافات همچنین می‌توانند به انزوای فرهنگی، کاهش همبستگی اجتماعی و سوءاستفاده از دین برای اهداف غیراخلاقی منجر شوند. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که بازنگری در روش‌های تربیتی و تأکید بر فهم عمیق متون دینی می‌تواند به اصلاح این برداشت‌ها کمک کند.

واژگان کلیدی: اخلاق اسلامی، انحرافات تربیتی، برداشت نادرست، تربیت اسلامی، آثار سوء

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه فاطمیه (سلام الله علیها) شهرکرد.

مقدمه

تربیت اسلامی به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان نظام فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی، گاهی به دلیل برداشت‌های نادرست از متون دینی و اصول تربیتی، دچار انحرافات می‌شود که نتایج زیانباری به دنبال دارد. این برداشت‌ها می‌توانند از تفسیرهای ناقص آیات و روایات یا تأکید بیش از حد بر جنبه‌های ظاهری دین ناشی شوند و به انحراف در مسیر تربیت دینی و تضعیف ارزش‌های اخلاقی منجر شوند. این مسئله نه تنها به کاهش عمق معنوی در افراد منجر می‌شود، بلکه می‌تواند اثرات منفی گسترده‌ای بر انسجام اجتماعی، اخلاقیات جمعی و توسعه فرهنگی جوامع اسلامی داشته باشد. ضرورت این پژوهش به دلیل تأثیرات منفی این برداشت‌ها بر انسجام اجتماعی، ترویج تعصب و حتی سوءاستفاده از دین برای اهداف غیراخلاقی است. هدف این پژوهش، شناسایی برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی، تحلیل آثار سوء آن‌ها و ارائه راهکارهایی برای اصلاح این برداشت‌ها در راستای تقویت نظام تربیتی اسلامی است. این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده کرده و با بررسی متون دینی، تفاسیر و منابع علمی معتبر، به تحلیل داده‌ها می‌پردازد. سوال اصلی تحقیق این است: برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی چیست و چه آثار سوئی بر فرد و جامعه دارند؟ سوالات فرعی شامل موارد زیر است: (۱) مهم‌ترین برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی کدام‌اند؟ (۲) این برداشت‌ها چه تأثیری بر رفتار فردی و اجتماعی دارند؟ (۳) چه راهکارهایی برای اصلاح این برداشت‌ها وجود دارد؟

این تحقیق دارای پیشینه پژوهش زیر است:

محمدحسین طباطبایی، در تفسیر المیزان، مفهوم تربیت در قرآن را بررسی کرده و بر فهم عمیق آیات برای جلوگیری از تفسیرهای نادرست تأکید دارد.

محمدتقی مصباح یزدی، در کتاب اخلاق در قرآن، انحرافات تربیتی ناشی از فهم نادرست متون دینی را تحلیل کرده است.

عبدالله جوادی آملی، در تفسیر تسنیم، به تأثیر تفسیرهای سطحی از آیات بر انحرافات تربیتی پرداخته است. ملامهدی نراقی، در جامع السعادات، بر اهمیت تربیت اخلاقی و پرهیز از تعصب در فهم دین تأکید کرده است. علی شریعتی، در بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، آثار منفی برداشت‌های نادرست از دین بر انسجام اجتماعی را بررسی کرده است.

واژه «تربیت» در اصل از واژه «رَبَّوْ» گرفته شده که این واژه در اصل به معنی پرورش دادن و تربیت کردن است.^۱ عده‌ای دیگر نیز این واژه را از ریشه "رب" می‌دانند، که در این صورت معنای آن «ایجاد نمودن چیزی به نحو تدریجی تا رسیدن به سر حد کمال»^۲ و یا «خوب رسیدگی نمودن»^۳ خواهد بود. در میان این تعاریف، نکته مهمی که راغب اصفهانی در کتاب خویش به آن اشاره نموده، تدریجی بودن تربیت است که امری مهم است. در اصطلاح علوم تربیتی، برای تربیت، تعاریف متعددی از سوی صاحب‌نظران این حوزه صورت گرفته است. برخی در تعریف آن گفته‌اند: تربیت عبارت است از رفع موانع و ایجاد مقتضیات، برای شکوفایی استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق.^۴ عده‌ای نیز تربیت را عبارت از عملی دانسته‌اند که قوای جسمانی و روانی و عقلی انسان را شکوفا ساخته، تا با نظام و سازمان ویژه‌ای با استمداد از درون و به مدد کوشش‌های آن به میزان توانایی و استعدادهای خود رشد و پیشرفت نماید.^۵ آیت الله ابراهیم امینی تربیت را این‌گونه تعریف نموده است: «انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت، تا او بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجود و به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد، و به سوی هدف و کمال مطلوب تدریجاً حرکت کند».^۶

به‌طور کلی اگر پدیده‌ای جاندار و قابل رشد را، از صورت و حالت نامطلوب به سمت کیفیت مطلوب یا بهتر، کمال بخشیدیم، می‌گوییم او را تربیت کرده‌ایم استعدادهای بالقوه آن را، برای کمال فعلیت بخشیده‌ایم. طبق این تعریف، موضوع قابل تربیت، پدیده‌های قابل رشد و تکامل‌پذیری همچون انسان‌ها، حیوانات و گیاهان می‌توانند باشند و در غیر این موارد کاربردی ندارد؛ زیرا اشیایی که تمام کمالات بالقوه آنها فعلیت یافته یا فاقد کمالات بالقوه‌اند تربیت هم نمی‌پذیرند. به همین خاطر است که واژه تربیت در مورد انسان و حیوان و رویدنی‌ها که رشد و نمو محسوس دارند، به کار می‌رود و در هر کدام از این موارد نیز معنای خاصی دارد. در مورد انسان، تربیت به معنای رشد گرایش‌های متعالی و اخلاق نیکو و فعلیت یافتن کمالات بالقوه نفسانی است و درباره حیوانات، رشد غرایز یا عادت دادن آنها به کاری است که موردنظر تربیت‌کننده است و در مورد گیاهان، رشد و باروری بیش از حد معمول

^۱ بستانی، فرهنگ ابجدی، ص ۲۲۲.

^۲ اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن کریم، ص ۳۳۶.

^۳ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۳۹۹.

^۴ دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی، ص ۲۴.

^۵ حجتی، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، ص ۱۰.

^۶ امینی، اسلام و تعلیم و تربیت، ص ۱۲.

مراد است که با ایجاد اوضاع مناسب صورت می‌گیرد. از سوی دیگر در زبان فارسی، هر دو کلمات تعلیم و تربیت هم در مورد انسان و هم در مورد حیوان بکار می‌روند و تربیت حتی درباره‌ی گیاهان نیز کاربرد دارد. اما کلمه در مورد انسان دارای کاربرد عمیق‌تر و وسیع‌تری است. در مفهوم لغوی به کار بردن کلمه تربیت از پرورش عضلات بدن تا کمالات معنوی را شامل می‌شود. از این‌رو آنچه از واژه تربیت استنباط می‌شود این است که تربیت شامل ایجاد یا فعلیت بخشیدن هر نوع کمالی در انسان می‌شود که مطلوبیت و ارزش داشته باشد. این کمال گاهی جنبه شناختی دارد که به دانش، شناخت و آگاهی انسان مربوط می‌شود گاهی نیز جنبه کنشی یا حرکتی دارد که به رفتارها و اعمال عینی انسان که اغلب دارای مظاهر جسمانی هستند مربوط می‌شود و بالاخره گاهی جنبه گرایشی یا عاطفی دارد که با نگرش، اعتقاد، ایمان و علایق، احساسات انسان مرتبط است.^۱

تربیت اسلامی نیز فرآیندی جامع است که با هدف پرورش انسان در ابعاد جسمانی، عقلانی، اخلاقی و معنوی، بر اساس تعالیم قرآن و سنت معصومین (علیه‌السلام) انجام می‌شود.^۲

اخلاق اسلامی

اخلاق اسلامی به مجموعه اصول و ارزش‌هایی اطلاق می‌شود که رفتار انسان را در راستای کسب رضایت الهی و دستیابی به کمال انسانی هدایت می‌کند. این مفهوم شامل فضایل اخلاقی مانند صداقت، عدالت، تقوا، فروتنی، صبر و محبت است که در قرآن کریم و روایات معصومین (علیه‌السلام) به‌عنوان پایه‌های تربیت اسلامی معرفی شده‌اند.^۳

انحرافات تربیتی

انحرافات تربیتی به هرگونه انحراف از اهداف اصلی تربیت اسلامی گفته می‌شود که ممکن است از فهم نادرست متون دینی، تأکید بیش‌ازحد بر ظواهر یا عدم توجه به مقاصد شریعت ناشی شود.^۴ برداشت نادرست

برداشت نادرست به تفسیرهای ناقص یا غیرصحیح از متون دینی اشاره دارد که با سیاق آیات، روایات یا مقاصد شریعت همخوانی ندارد.^۵

^۱ نجفی زنجانی، اصول و روش‌های تربیت در مناسک حج، ص ۳۶.

^۲ جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ص ۱۱۰.

^۳ مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ص ۳۲.

^۴ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۴۵.

^۵ طباطبایی، طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ص ۳۰۷.

آثار سوء

آثار سوء به نتایج منفی ناشی از برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی اشاره دارد که شامل انحرافات اخلاقی، کاهش انسجام اجتماعی، ترویج تعصب و سوءاستفاده از دین است.^۱

برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی

تربیت اسلامی به‌عنوان یک نظام جامع برای پرورش انسان در ابعاد مختلف، گاهی با برداشت‌های نادرستی مواجه می‌شود که از اهداف اصلی آن فاصله می‌گیرند. این برداشت‌ها نه تنها به انحراف در فهم دین منجر می‌شوند، بلکه می‌توانند اثرات منفی گسترده‌ای بر رفتارهای فردی و اجتماعی داشته باشند. در ادامه، به بررسی دقیق‌تر این برداشت‌های نادرست پرداخته می‌شود:

۱. تأکید صرف بر ظواهر دینی

یکی از رایج‌ترین برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی، تمرکز بیش‌ازحد بر جنبه‌های ظاهری دین، مانند رعایت آیین‌ها و مناسک، بدون توجه به معنا، باطن و مقاصد آن‌هاست. این رویکرد می‌تواند دین را به مجموعه‌ای از تشریفات مکانیکی تقلیل دهد و از عمق معنوی و اخلاقی آن بکاهد. به‌عنوان مثال، تأکید بیش‌ازحد بر رعایت ظواهر شرعی، مانند نوع پوشش، انجام نماز یا روزه بدون توجه به نیت، اخلاص و تأثیرات معنوی این اعمال، می‌تواند به ریاکاری و ظاهرسازی منجر شود. فخر رازی در تفسیر خود به این نکته اشاره دارد که تمرکز صرف بر ظواهر، بدون توجه به مقاصد شریعت، می‌تواند به انحراف در فهم دین منجر شود (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۵۶). این نوع برداشت، افراد را از فهم عمیق ارزش‌های اخلاقی، مانند عدالت، محبت و تقوا، بازمی‌دارد و تربیت اسلامی را به سطحی سطحی و بدون روح تنزل می‌دهد.

الف) تقلیل دین به مناسک ظاهری

این برداشت نادرست باعث می‌شود که افراد دین را صرفاً مجموعه‌ای از اعمال ظاهری ببینند و از بعد معنوی و اخلاقی آن غافل شوند. برای مثال، فردی ممکن است به انجام دقیق مناسک دینی پایبند باشد، اما در تعاملات اجتماعی خود فاقد صداقت یا عدالت باشد. این امر با اهداف تربیت اسلامی، که بر پرورش انسان‌های متعادل و متعهد به ارزش‌های الهی تأکید دارد، در تضاد است.^۲

ب) تأثیر فرهنگ‌های محلی بر فهم دینی

تعاریف دین و فرهنگ با رویکرد مصداق‌گرایی نشان می‌دهند که رابطه میان فرهنگ و دین، رابطه‌ای است که در آن فرهنگ کل و دین جزء به شمار می‌آید. اگر دین اسلام مورد بررسی قرار گیرد، این نسبت همچنان به شکل جزء و کل باقی می‌ماند. بر اساس برخی تعاریف، دین به عنوان یک عنصر از عناصر فرهنگ در نظر گرفته می‌شود

^۱ شریعتی، بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی، ص ۶۸.

^۲ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ص ۲۴.

مجازی همچنین امکان ارائه محتوای متناسب با نیازهای مختلف را فراهم می‌کنند. برای افرادی که به دنبال تخصص در علوم دینی هستند، دوره‌های آنلاین پیشرفته با تمرکز بر تفسیر، حدیث‌شناسی و اصول فقه می‌توانند طراحی شوند. برای عموم مردم که به یادگیری احکام و معارف دینی در سطح کاربردی نیاز دارند، محتوای ساده و قابل فهم، مانند ویدئوهای کوتاه و جزوات تعاملی، می‌تواند ارائه شود. همچنین، برای افرادی که تنها به آشنایی کلی با علوم دینی علاقه‌مندند، برنامه‌های آموزشی سبک‌تر، مانند پادکست‌ها و انیمیشن‌های دینی، می‌توانند مؤثر باشند. این تنوع در ارائه محتوا، از طریق فناوری‌های دیجیتال، تضمین می‌کند که همه گروه‌های جامعه، صرف‌نظر از سطح دانش یا دسترسی به منابع، بتوانند از آموزش‌های دینی بهره‌مند شوند. علاوه بر این، فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند با کاهش هزینه‌های آموزش، دسترسی به منابع دینی را دموکراتیک کند. پلتفرم‌های آنلاین و اپلیکیشن‌ها، برخلاف کلاس‌های حضوری، نیازی به زیرساخت‌های فیزیکی گران‌قیمت ندارند و می‌توانند در مقیاس وسیع و با هزینه کم در دسترس قرار گیرند. این امر به‌ویژه در مناطق محروم یا جوامعی که دسترسی به مراکز آموزشی دینی محدود است، اهمیت زیادی دارد. برای مثال، ایجاد کتابخانه‌های دیجیتال که شامل متون معتبر دینی، تفاسیر و منابع علمی باشند، می‌تواند به افراد در سراسر جهان امکان دسترسی به دانش دینی را بدهد. این منابع می‌توانند با رابط کاربری ساده و چندزبانه طراحی شوند تا برای مخاطبان با زبان‌ها و فرهنگ‌های مختلف قابل استفاده باشند. در نهایت، استفاده از فناوری در آموزش دینی نه تنها به بهبود دسترسی و کیفیت یادگیری کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به اصلاح برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی نیز یاری رساند. با ارائه محتوای معتبر و تعاملی، فناوری می‌تواند به ترویج فهم عمیق‌تر از متون دینی، تقویت نقش عقل در یادگیری و کاهش تعصبات کمک کند. این ابزارها، با ایجاد فضایی برای گفت‌وگو و پرسشگری، افراد را به تحلیل و نقد مفاهیم دینی تشویق می‌کنند و از پذیرش کورکورانه جلوگیری می‌نمایند. بنابراین، بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در تربیت اسلامی، نه تنها پاسخگوی نیازهای متنوع جامعه است، بلکه به تحقق اهداف والای تربیت اسلامی، یعنی پرورش انسان‌هایی متعادل و متعهد به ارزش‌های الهی، کمک می‌کند.^۱

ج) آموزش معلمان و مربیان

نظام تعلیم و تربیت در جوامع اسلامی، به‌ویژه ایران، نقش کلیدی در شکل‌دهی به اندیشه، شخصیت و هویت فرهنگی نسل آینده دارد. درس «دین و زندگی» به‌عنوان مهم‌ترین ابزار آموزش مفاهیم دینی، وظیفه‌ای سنگین در هدایت فکری، اعتقادی و رفتاری دانش‌آموزان بر عهده دارد. با این حال، تاثیر این درس به حضور معلمان آگاه، دلسوز و ماهر وابسته است. امروز، نسل جوان با چالش‌هایی چون سرعت بالای تبادل اطلاعات، گسترش فضای مجازی و پرسش‌های پیچیده وجودی مواجه است که نیازمند پاسخ‌هایی روشن، عقلانی و عمیق است. معلم دین و زندگی دیگر صرفاً انتقال‌دهنده محفوظات نیست؛ او باید مربی، مشاور و الگویی باشد که با زبان نسل جدید

^۱ ودادی، بهره‌گیری از فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش علوم دینی، ص ۲.

سخن گفته، به دغدغه‌هایشان گوش دهد و با روش‌های نوین و اخلاق‌مدار، دین را جذاب و کارآمد جلوه دهد. برای تحقق این هدف، آموزش معلمان از طریق کارگاه‌هایی با محوریت روش‌های تدریس تعاملی، تحلیل آیات و روایات، پاسخ به شبهات، مدیریت بحث‌های گروهی و استفاده از فناوری ضروری است. همچنین، تشویق معلمان به مطالعه مداوم منابع معاصر و به‌روزرسانی دانش، کیفیت آموزش دینی را ارتقا می‌دهد.^۱

د) ترویج آموزش مبتنی بر ارزش‌های مشترک

روش‌های تربیتی باید بر ارزش‌های مشترک اسلامی، مانند عدالت، محبت، صبر و تقوا، تمرکز کنند تا از ترویج تعصب و تفرقه جلوگیری شود. برای مثال، طراحی برنامه‌های آموزشی که بر داستان‌های قرآنی و سیره معصومین (علیهم‌السلام) تأکید دارند، می‌تواند به ترویج این ارزش‌ها کمک کند. این برنامه‌ها باید به گونه‌ای طراحی شوند که به جای تأکید بر تفاوت‌های فرقه‌ای، بر وحدت و همدلی میان گروه‌های مختلف اسلامی تمرکز کنند.^۲ به عنوان مثال، آموزش داستان حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) که بر توحید و فداکاری تأکید دارد، می‌تواند به تقویت ارزش‌های مشترک در میان دانش‌آموزان کمک کند. این داستان‌ها باید به صورت تعاملی و با استفاده از ابزارهای بصری، مانند انیمیشن و نمایش، ارائه شوند تا تأثیرگذاری بیشتری داشته باشند.

ه) توسعه برنامه‌های تربیتی چندجانبه

تربیت اسلامی باید به صورت یک فرآیند چندجانبه طراحی شود که شامل ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری باشد. برنامه‌های تربیتی باید به گونه‌ای باشند که نه تنها دانش دینی را منتقل کنند، بلکه احساسات مثبت نسبت به دین و رفتارهای اخلاقی را نیز تقویت کنند. برای مثال، برگزاری اردوهای فرهنگی و مذهبی که شامل فعالیت‌های گروهی، نیایش و بحث‌های دینی باشد، می‌تواند به تقویت پیوند عاطفی افراد با دین کمک کند.^۳ این اردوها می‌توانند شامل فعالیت‌هایی مانند کمک به نیازمندان، بازدید از اماکن مذهبی و انجام پروژه‌های گروهی باشند که ارزش‌های دینی را در عمل به نمایش می‌گذارند. علاوه بر این، برنامه‌های تربیتی باید شامل فعالیت‌هایی باشند که رفتارهای اخلاقی، مانند صداقت و امانت‌داری، را در افراد تقویت کنند.

و) توجه به نیازهای نسل جدید

نسل جدید، به‌ویژه در جوامع مدرن، با چالش‌هایی مانند تأثیر رسانه‌های اجتماعی، جهانی‌سازی و شبهات دینی مواجه است. روش‌های تربیتی باید به این نیازها پاسخ دهند و به جای رویکردهای سنتی و یک‌طرفه، به گفت‌وگو و پاسخ به شبهات توجه کنند. برای مثال، برگزاری جلسات گفت‌وگو با حضور علمای دینی و جوانان می‌تواند به

^۱ عبدالعلی پور اصل جانی و همکاران، نقش معلم دین و زندگی در تربیت دینی نسل جوان (با تأکید بر مهارت ارتباط و انتقال مفاهیم دینی)، ص ۱.

^۲ نراقی، جامع السعادات، ص ۲۶.

^۳ قمی، تفسیر القمی، ص ۳۴۶.

رفع شبهات و تقویت فهم صحیح از دین کمک کند.^۱ این جلسات باید فضایی باز و غیرقضاوتی فراهم کنند تا جوانان بتوانند سؤالات خود را مطرح کنند و پاسخ‌های منطقی دریافت کنند. علاوه بر این، تولید محتوای دیجیتال، مانند پادکست‌ها و ویدئوهای کوتاه، می‌تواند به جلب توجه نسل جدید کمک کند.

نتیجه‌گیری

برداشت‌های نادرست از تربیت اسلامی، مانند تمرکز صرف بر ظواهر، نادیده گرفتن عقل، تفسیرهای سطحی و ترویج تعصب، پیامدهای منفی گسترده‌ای دارند. این برداشت‌ها به انحرافات اخلاقی مانند ریاکاری، کاهش انسجام اجتماعی از طریق تفرقه و تعصب، سوءاستفاده از دین برای توجیه رفتارهای غیراخلاقی و کاهش خلاقیت و نقادی به دلیل تقلید کورکورانه منجر می‌شوند. برای اصلاح، باید آموزش عمیق متون دینی با تکیه بر تفاسیر معتبر، تقویت نقش عقل و تفکر انتقادی، ترویج وحدت و همبستگی و بازنگری در روش‌های تربیتی با بهره‌گیری از فناوری و رویکردهای نوین در اولویت قرار گیرد. نهادهای آموزشی و دینی با طراحی برنامه‌های جامع می‌توانند نظام تربیتی اسلامی را تقویت کنند.

^۱ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ص ۲۳۵.

منابع

❖ قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ ه.ق.
۲. امینی، ابراهیم، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۹۶.
۳. آریا پارسا، ماکان، "تقویت روحیه انتقادپذیری"، سایت وزارت علوم تحقیقات و فناوری، ۱۴۰۴.
۴. اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیة، ۱۴۱۲.
۵. برادران مهر، یوسف، "نقش کلیدی رسانه و فضای مجازی در ترویج وحدت اسلامی"، خبرگزاری تقریب، ۱۴۰۳.
۶. بستانی، فؤاد أفرام، فرهنگ ابجدی، مترجم: رضا مهیار، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ش.
۷. بهرامی، محمد، "نسبت دین و فرهنگ از نگاه قرآن"، پژوهش‌های قرآنی، شماره ۵۴ و ۵۵ ویژه‌نامه قرآن و مهندسی فرهنگی، ۱۳۸۷.
۸. بی‌نا، "ظرفیت و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی در گسترش فرهنگ نیکوکاری و وقف"، <https://ala.ui.ac.ir>, ۱۴۰۰.
۹. تربتی‌نژاد، حسین؛ طباطبایی، مریم سادات؛ امیری رومنان، مهسا، "بررسی روش‌های آموزش آموزه‌های دینی در مقطع ابتدایی"، پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، دوره ۲، شماره ۳، ۱۴۰۱.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: اسراء، ۱۳۹۵.
۱۱. جهانی، محمد، "چرایی و فرایند تبدیل شدن اقلیت‌گرایی مذهبی به تهدید امنیتی"، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال شانزدهم، شماره ۵۸، بهار ۱۳۹۲.
۱۲. حجتی، سید محمدباقر، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۱۳. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵.
۱۴. حیدری، جعفر؛ مسعودنیا، حسین؛ دوازده‌امامی، سید غلامرضا، "تجزیه و تحلیل تأثیر رسانه‌های نوین بر قدرت نرم فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (مورد مطالعه: شهروندان اهواز)"، نشریه دانش سیاسی، ۱۴۰۰.
۱۵. خاوری، فاطمه، "آسیب‌شناسی تربیت دینی"، <https://quranraho.blogspot.com>, ۱۴۰۰.
۱۶. دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، تهران: نشر و تحقیقات ذکر، چاپ چهارم، ۱۳۸۰.
۱۷. زارع، حسین؛ نهروانیان، پروانه، "تأثیر دوره آموزش تفکر انتقادی بر سبک‌های تصمیم‌گیری و سبک‌های حل مسئله، راهبردهای شناختی در یادگیری"، دوره ۵، شماره ۹، ۱۳۹۶.
۱۸. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷.

۱۹. شریعتی، علی، **بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی**، تهران: نشر علم، ۱۳۹۸.
۲۰. طباطبایی، محمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۰.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۲. عبدالعلی پور اصل جانی، هادی؛ زمانی، مهدی؛ طوسی نژاد، بهنام، **نقش معلم دین و زندگی در تربیت دینی نسل جوان (با تأکید بر مهارت ارتباط و انتقال مفاهیم دینی)**، پایگاه سیویلیکا، ۱۴۰۴.
۲۳. عطایی نسب، کبری؛ جاهد دشت بیاض، منصوره؛ سلمانی، معصومه، **"استفاده از تکنیک‌های تدریس تعاملی: چگونه می‌توان یادگیری را جذاب‌تر کرد"**، اولین همایش بین‌المللی ایده‌های تحول‌آفرین در زمینه مطالعات فرهنگی و آموزشی در آموزش و پرورش با تأکید بر اقدام‌پژوهی، درس‌پژوهی و روایت‌پژوهی در هزاره سوم، ۱۴۰۳.
۲۴. عشوری، مریم؛ حیدری، حسنعلی؛ بختیار نصرآبادی، محمدحسین، **"موانع تربیت عقلانی از دیدگاه شهید مطهری"**، معرفت، شماره ۱۹۴ «ویژه علوم تربیتی»، ۱۳۹۲.
۲۵. فخر رازی، محمد بن عمر، **التفسیر الکبیر**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
۲۶. فصیحی، امان‌الله، **"نیاز جامعه مدرن به دین؛ با تأکید بر حقوق و اخلاق"**، علوم سیاسی، شماره ۴۲، ۱۳۸۷.
۲۷. قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر القمی**، قم: دار الکتاب، ۱۴۰۴.
۲۸. قیومی اصفهانی، جواد، **صحیفه امام کاظم**، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۲۹. گله‌بان، صبا؛ مولایی، نگین، **"چرایی اهمیت تربیت در بعد دینی، اخلاقی و عقلی"**، هشتمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم تربیتی، روانشناسی و مشاوره ایران، تهران، ۱۴۰۱.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴.
۳۱. محسن‌زاده، محمدجواد، **"آسیب‌شناسی و ارائه راهکارهای ارتقای آموزش‌های دینی در فضای مجازی"**، مجله زندگی ناب، شماره ۱۰، ۱۳۹۶.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی، **اخلاق در قرآن**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۹.
۳۳. نجفی زنجانی، حافظ، **اصول و روش‌های تربیت در مناسک حج**، تهران: انتشارات معشر، ۱۳۹۴.
۳۴. نراقی، ملامهدی، **جامع السعادات**، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸.
۳۵. ودادی، احمد، **"بهره‌گیری از فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش علوم دینی"**، پیام حوزه، شماره ۳۸، ۱۳۸۲.
۳۶. <https://fa.wikishia.net>.